

Хімізація сільського господарства України та проблеми модернізації хімічної індустрії в другій половині 1950-х — 1980-ті рр.

В даній статті аналізується впровадження хімізації у сільське господарство в Україні, та визначаються основні проблеми модернізації хімічної індустрії. На основі архівних матеріалів розкривається процес хімізації сільського господарства в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр.

Хімізація сільського господарства — це природний процес, не дивлячись на забруднення природного середовища і продуктів харчування на сьогоднішній день йому немає альтернативи: без всіх цих речовин людство вже не нагодувати, тим більше що так звана врожайність зараз досягає лише 10 — 40% від максимально можливої. Майже 80% території України займають сільськогосподарські угіддя, тому важливим питанням є підвищення врожайності, що безпосередньо пов'язано з родючістю ґрунтів. А підвищення родючості ґрунтів пов'язано з широким використанням мінеральних добрив у поєднанні з системою агротехнічних заходів. В даний час близько 60% із підживлювальних речовин, що вносяться в ґрунт становлять мінеральні добрива. Тому проблеми розвитку хімічної індустрії в Україні є досить актуальними, і вивчити проблеми 1950-х — 1980-х рр. прорахунки потрібно для того, щоб не допустити помилок у сучасній модернізації хімічної індустрії в Україні.

В історіографії робилися спроби проаналізувати процес модернізації хімічної промисловості в Україні, а саме у працях Савінського Є.С. [1], Альошина А.В. [2], та ін. але ще за часів існування Радянського Союзу, тому багато аспектів залишилися поза увагою і потребують подальшої розробки. Метою статті є визначити основні проблеми модернізації хімічної промисловості в Україні в другій половині 1950-х — 1980-ті рр. Об'єктом вивчення є хімізація сільського господарства України в 1950-х — 1980-ті рр., предметом — проблеми модернізації хімічної промисловості в Україні в зазначений період.

Модернізація хімічної індустрії України відбувалася не без ускладнень. І вже з кінця 1959 р. стало зрозуміло, що виконати поставлені перед галуззю завдання буде важко. Уже під час будівництва об'єктів проявилися труднощі із виконанням будівельних робіт, які зберігалися протягом 1960 – 1970-х рр.

Першою постала проблеми із постачанням обладнання на підприємства. Для подолання негативних явищ з постачанням необхідного обладнання при Держплані СРСР навіть були організовані головні управління по міжреспубліканським комплексним поставкам обладнання, устаткування та різних виробів для підприємств, що будувалися та реконструювалися. В Україні таким чином було створено Укрглавхімкомплект [3, 264]. Однак навіть після цього повністю вирішити проблему не вдалося. У справці про стан виконання поставок обладнання будовам хімічної промисловості України Л. Кистерського – начальника Укрглавхімкомплекту у листопаді 1961 р. вказувалось, що недостатні фонди виділялися на апаратуру для заводів хімічних реактивів саме через недостатнє планування виробництва машинобудівних заводів.

Відчувалися труднощі під час розміщення замовлень на спецзамовлення через відсутність таких видів продукції в планах виробництва машинобудівних заводів [4, 161]. Наприклад, будівництво на Калуському комбінаті затягувалося у 1973 р. через відсутність необхідного обладнання: частина його була замовлена на друге півріччя 1974 р. або взагалі не була запланована до виготовлення на машинобудівних заводах. Для багатьох видів обладнання були передбачені пізні терміни поставки. Так, на Черкаському хімічному комбінаті у 1974 р. 23 одиниці обладнання на суму 359 млн. руб. були замовлені на третій квартал, хоча терміни монтажу його завершувалися ще в першому .

Для забезпечення додаткових потреб Рада Міністрів та Держплан України неодноразово зверталися до союзного уряду про додаткове виділення фондів на обладнання. Уряду УРСР доводилося постійно виділяти додатково велику кількість обладнання, для чого лише за 1961 р. Радою Міністрів УРСР було видано 28 постанов та розпоряджень [4, 162].

Для розбудови хімічної промисловості України був характерний й незадовільний стан будівельно-монтажних робіт. Будівельно-монтажні трести, які займалися будівництвом підприємств «великої хімії», не мали достатніх по потребах будівельних баз і підприємств будівельної індустрії, які могли б забезпечити їх всім необхідним для виконання всієї покладеної на трести програми робіт. Тому відбувалося систематичне порушення графіків будівельних робіт по пускових об'єктах. Наприклад, будівельні організації Луганськхімбуду порушували графіки будівельних робіт на Лисичанському хімкомбінаті: цехи здавалися у 1961 р. із запізненням проти графіків на 4 – 5 місяців [4, 141]. Особливо гостро така проблема стояла наприкінці 1960-х рр. в трестах “Черкасихімбуд”, “Сумхімбуд” та “Рівнехімбуд”, справи яких розглядалися на спеціальному засіданні Ради Міністрів УРСР по питаннях покращення капітального будівництва у 1968 р. [5, 49]. Хоча саме вони у нормативних документах УРСР визнавалися відповідальними за незадовільне ведення.

Будівництва систематично не забезпечувалися робітниками-монтажниками. Так, на Чернігівському заводі синтетичного волокна при плані 1270 чол. у жовтні 1961 р. працювало лише 935 чол., на Лисичанському хімкомбінаті при потребі за планом 3570 чол. на об'єктах фактично працювало 2160 чол., а на Рубіжанському хімічному комбінаті при потребі в 910 чол. працювало 340 [4, 142]. Аналогічна ситуація складалася й на інших підприємствах.

Незадовільно проводилися роботи по встановленню імпортного обладнання. Наприклад, по Горлівському азотно-туковому заводу незадовільно проводилися роботи по установці пускових потужностей, які комплектувалися імпортним устаткуванням [4, 139]. Важка ситуація складалася й на Сумському суперфосфатному заводі в 1961 р. Тут не було вчасно виготовлено проект організації робіт по цеху двоокису титану, який будувався на базі імпортного устаткування, у зв'язку з чим відбувалися порушення технології монтажу конструкцій та аварії на будівництві [4, 140]. Також із затримками будівельних робіт зростала кількість невстановленого обладнання по хімічних підприємствах. Так, по Чернігівському заводу синтетичного волокна на 1 січня 1961 р.

невстановленого обладнання було на суму 1459 тис. руб., на 1 жовтня його було вже на суму 5066 тис. руб., по Лисичанському хімкомбінату такого обладнання було на 8082 тис. руб., а на 1 жовтня 1961 р. – на 14879 тис. руб. [4, 164]. Незадовільний стан будівельно-монтажних робіт на головних пускових об'єктах УРСР постійно привертав увагу українського партійного керівництва.

Процесам розбудови виробничих потужностей «великої хімії» було притаманне несвоєчасне забезпечення технічною документацією та її низька якість. Як відмічалось керівництвом Луганського обкому КПУ у 1961 р. проектні інститути неякісно та несвоєчасно забезпечували будівельні організації проектною документацією. У звіті Львівського раднаргоспу у жовтні 1960 р. повідомлялося, що не було вчасно підготовлено технічну документацію про розвиток сировинної бази Роздольського комбінату, що ставило під загрозу виконання будівництва об'єктів в строк. Технічна документація на будівництво Черкаського хімкомбінату була видана із затримками лише в травні 1963 р. – це при тому, що будівництво велося з 1962 р. [6, 1]. Неякісна документація призводила до значних перевитрат.

Унаслідок низької якості документації постійно потрібні були значні доопрацювання та реконструкції. Часто відбувалися зміни в проектних рішеннях вже по ходу будівництва. Їх вносили керівники підприємств, раднаргоспи, науково-дослідні та проектні інститути, інколи робітники цих організацій. Ці зміни інколи не мали достатнього підґрунтя, затягували та здорожували будівництва, так як в ряді випадків викликали необхідність переробок вже виконаних будівельних та монтажних робіт, додаткову потребу в матеріалах та обладнанні. Тому сметна вартість новобудов значно збільшувалася. Доводилося реконструювати й обладнання, яке поставлялося на підприємства. На Черкаському заводі хімічного волокна довелося вдосконалювати встановлену прядильну машину ПНШ – 100 для безперервного способу формування ниток, так як в ході її освоєння потрібно було ліквідувати багато конструкторських помилок.

Державне керівництво намагалось пояснити причини незадовільного стану на будівельних майданчиках «великої хімії». Уже в доповіді міністра хімічної промисловості УРСР Г.І. Вілєсова на республіканській конференції по хімії та

хімічних технологіях вказувалося на такі прорахунки, як незабезпеченість технічною документацією та відсутність обладнання, унаслідок чого відставали будівельні роботи [7, 5]. Однак офіційно вся провина за прорахунки в організації та проведенні розбудови хімічної індустрії перекладалася на відповідальних за здійснення робіт по введенню пускових об'єктів «великої хімії».

Причини зривів у будівництві, окрім складності та слабкості самих технічних проектів, полягали в прагненні затверджувати максимально зжаті терміни їх зведення, безвідносно до конкретних умов будівництва, стану технічного проекту та матеріального забезпечення. Причини появи недоліків під час розбудови хімічних підприємств вказував у доповідній записці тодішній секретар Київського обкому КПУ П. Шелест уже влітку 1960 р.: введення в дію потужностей підприємств хімічної промисловості проходило незадовільно через те, що ряд будов не було своєчасно забезпечено фінансуванням, а штурмівщина, до якої було схильне керівництво, призводила до того, що складені плани будівельно-монтажних робіт не відповідали строкам введення об'єктів в експлуатацію, низька організація робіт призводила до зриву графіків та породжувала штурмівщину [2, 16].

Підґрунтям стрімкого та ефективного розвитку хімічної промисловості мало бути існування міцного хімічного машинобудування. Однак, наприкінці 1950-х рр. вважалося, що зростання використання хімічної продукції в машинобудуванні значно випереджає темпи розвитку самого машинобудування. Тому, відповідно, щоб забезпечити пропорційний розвиток хімічної промисловості і машинобудування, планували більш високі темпи росту виробництва хімічної продукції, призначеної для машинобудування, ніж темпи розвитку самого машинобудування [1, 3]. Хоча радянські науковці й стверджували, що прискорення темпів зростання хімічної промисловості вимагало за 3 – 5 років до цього вдвічі збільшити випуск хімічного обладнання, для чого за 7 – 10 років потрібно було подвоїти, а то й потроїти програму будівництва підприємств хімічного машинобудування. Проте цього не сталося. Хімічне машинобудування знаходилося

у незадовільному стані і було не в змозі забезпечити належні темпи розвитку хімічної індустрії [2, 17].

Труднощі із введенням пускових потужностей були пов'язані також із *проблемою фінансового забезпечення* об'єктів будівництва та реконструкції. Партійне керівництво прагнуло достроково вводити хімічні потужності, однак без достатнього фінансування здійснити це було неможливо. Уже з самого початку розгортання будівельних робіт були відчутні труднощі з фінансуванням головних пускових об'єктів «великої хімії». Часто їх виділяли в неповному обсязі, що створювало додаткові проблеми. Так, директор Роздольського сірчаного комбінату І. Іванников повідомляв завідувача відділом важкої промисловості ЦК КПУ П.Г. Борисова, що виділене фінансування на 1959 р. не забезпечувало завершення монтажу по основних технологічних цехах, без чого була неможливою нормальна експлуатація комбінату, а додатково потрібно було близько 38 млн. руб. [8, 4].

У той же час проявлялося й *нераціональне використання коштів* на будівництві об'єктів. Ряд об'єктів взагалі не були забезпечені фінансуванням, хоча їх будівництво й було заплановано. Так, Держплан УРСР не передбачив капітальні вкладення на будівництво ТЕЦ на Слов'янському содовому комбінаті, будівництво якого за постановами Ради Міністрів УРСР мало завершитися в 1961 р. Відсутність власного енергогосподарства було причиною високої собівартості кальцинованої соди, тому вирішення цієї проблеми повинно було бути першочерговим завданням.

Фінансові негаразди на будовах хімії відзначалися у постановах Ради Міністрів УРСР. Зокрема, в 1967 р. вказувалося, що Міністерство хімічної промисловості СРСР несвоєчасно вирішувало питання фінансування будівництва, внаслідок чого по ряду будов виникала заборгованість за виконані будівельно-монтажні роботи. Так сталося і з будівництвом другого шинного заводу в Білій Церкві. Спочатку його намічалось побудувати в 1978-1980 рр. потужністю 7,8 млн. штук шин на рік на вітчизняному обладнанні зі сметною вартістю 208 млн. руб., потім – в 1980-1984 рр. потужністю 9,3 млн. штук і вартістю 444 млн. руб. на імпортному обладнанні. Проте в обох випадках будівництво не було підкріплено фінансуванням, але і після початку будівництва ці питання залишалися

невирішеними, а капіталовкладення не виділялися не лише для спорудження заводу, але і на житлові об'єкти та об'єкти соціально-культурного побуту: замість 35 млн. руб., передбачених на 1981 р. було асигновано лише 25 млн. руб. Усього ж за 1979 – 1981 рр. було освоєно капіталовкладень 19 млн. руб. або 4 % сметної вартості заводу [9, 96].

Крім того, існували проблеми з вчасним освоєнням коштів. Наприклад, у доповідній записці голови Уккранаргоспу А Кузьмича секретарю ЦК КПУ І. Казанцю у листопаді 1961 р. вказувалося, що виділені капіталовкладення вчасно та в повному обсязі не освоювалися: за 1961 р. було освоєно 90,3 % від плану [4, 138].

Притаманними для розвитку хімічних виробництв були й *прорахунки у плануванні*, коли нерідко плани складалися без достатнього економічного обґрунтування і урахування можливостей вчасного забезпечення хімічного виробництва та будівництва матеріально-технічними ресурсами та капіталовкладеннями, а також не прораховувалися можливості використання новостворених потужностей. Наприклад, потужності по випуску виробів з пластичних мас, створені на підприємствах республіки, значно переважали можливості завантаження їх сировиною через обмеженість ресурсів останньої. А Сумський хімічний комбінат фактично було поставлено в умови невиконання плану по реалізації, тому що заплановано було реалізувати продукції значно більше, ніж її виробити. Протилежна ситуація складалася на Черкаському заводі хімічного волокна, де навпаки не було заздалегідь продумано питання збуту продукції, яка постійно накопичувалася на підприємстві [10, 45].

Суттєвим недоліком у плануванні будівництва підприємств хімічної промисловості була невідповідність у плануванні Держпланом УРСР термінів введення об'єктів в експлуатацію з термінами їх матеріально-технічного забезпечення [4, 87].

Серйозною проблемою під час планування нових потужностей було раціональне їх розміщення. У хімічній промисловості не могло бути єдиного підходу до розміщення будівництва нових підприємств. Необхідно було

враховувати, з допомогою якої техніки чи устаткування та з якими техніко-економічними показниками створюється нове виробництво, в якому районі республіки його слід розміщувати. Траплялися випадки, коли нові виробництва розміщувалися без урахування раціонального постачання їх сировиною, економічно обґрунтованих зв'язків з іншими підприємствами, районів збуту продукції. Не враховувалися екологічні чинники. Наприклад, при розміщенні нафтопереробного заводу розглядалися можливості його розташування в Черкасах або Кременчуці, керівництву було відомо про небезпеку забруднення річних водойм в обох випадках, однак економічні вигоди стояли на першому місці.

Характерною була й висока концентрація підприємств хімічної промисловості в певних районах, хоча не завжди це було підкріплено техніко-економічним обґрунтуванням. Часто ґрунтувалися на ефективності капітальних вкладень, так як розпорошення коштів на значній кількості будов призводило до затягування їх введення. Уже червневий пленум (1959 р.) ЦК КПРС відзначав, що особливо важливим було детальне вивчення факторів, які визначали доцільність будівництва нових заводів в регіонах з високою концентрацією виробництва [11, 13].

Проблеми з фінансуванням, організацією та здійсненням будівництва на об'єктах хімії в комплексі призводили до виникнення *проблем із введенням пускових потужностей*. Постановами Ради Міністрів УРСР систематично відмічалось, що введення об'єктів хімічної промисловості в республіці здійснювалося незадовільно. Ситуація з введенням об'єктів хімії зберігалася напруженою протягом усього періоду, а отже була ще однією характерною рисою розвитку хімічної індустрії УРСР. Прикладів цього було багато. Так, з 86 пускових потужностей, які планувалося ввести в 1961 р. за 10 місяців фактично було введено лише 21 [4, 138]. В 1964 р. не було введено в дію близько 30 % запланованих пускових комплексів на Рубіжанському, Лисичанському, Сумському хімічних комбінатах, Одеському лакофарбному комбінаті, Перекопському бромному заводі. [12, 8]. У 1965 р. із запланованих в введення 25 потужностей та об'єктів фактично було введено лише 13 [13, 1]. Все це призводило до того, що навіть введені

потужності не могли працювати результативно з повною віддачею та не справджували покладених на них очікувань. Отже, в хімічній промисловості України постала проблема з *освоєнням виробничих потужностей та налагодженням раціональної роботи підприємств*. Лише у 1969 р. не було забезпечено освоєння проектних потужностей по 8 виробництвах, нормативний строк освоєння яких закінчився. Незадовільно освоювалися потужності по виробництву концентрованих калійних добрив на Стебниківському калійному товаристві. Калуському хіміко-металургійному комбінатах, аміаку на Горлівському хімічному комбінаті. Не повністю освоювалися потужності по виробництву хімічних засобів захисту рослин, лакофарбової промисловості [14, 10]. Причинами незадовільного освоєння виробничих потужностей визнавалися великі затрати на численні переробки, що вносилися проектними організаціями. Часто це призводило до необхідності зупинок виробництва на реконструкції та заміни устаткування.

Для подолання цих проблем вже з кінця 1960-х рр. центральними плануючими організаціями почали затверджуватися *нормативні строки освоєння потужностей*, що вводилися. Так, у 1969 р. такі норми були затверджені по ряду найважливішої продукції хімічної промисловості, потужності по випуску яких вводилися в поточній п'ятирічці. Особливістю нормативних строків було те, що вони встановлювалися не стільки на підставі проектних розрахунків, скільки з урахуванням досвіду освоєння нових підприємств, цехів, установок. Нормативні показники були обов'язковими не тільки для плануючих органів, але й для проектних організацій, які були змушені передбачати заходи щодо освоєння нових потужностей в нормативні строки. Такі нормативи затверджувалися на певний термін і вимагали систематичного перегляду з урахуванням найновіших досягнень у галузі машинобудування, хімічної технології [15, 22].

З 1970-х рр. труднощі в роботі підприємств «великої хімії» та відставання від графіків все частіше пояснювалося незадовільною поставкою *сировини*. Так, відсутністю необхідної кількості сировини (коксу й вапняку) пояснювався низький рівень – близько 25 % – освоєння потужностей по виробництву вуглекислоти на Перекопському бромному заводі, які були введені ще в 1969 р. Така ситуація

склалася у 1970-х рр. й на Черкаському хімічному комбінаті та заводі хімічного волокна. Була відсутня достатня кількість сировини і потужності не загрузалися повністю. Через це систематично не виконувалися заплановані показники по випуску продукції підприємствами, на що зверталася увага навіть у пресі [16, 2].

Проблеми під час будівництва нових та реконструкції діючих потужностей стали причиною того, що обсяги виробництва окремих хімічних продуктів не змогли забезпечити потреби в них народного господарства.

Таким чином, у роботі підприємств хімічної промисловості були присутні значні недоліки та прорахунки, через що проведення модернізації хімічної індустрії затягувалося, не завжди виконувалися держплани по випуску валової продукції. Така ситуація пояснювалася незадовільною роботою плануючих органів, які не лише не могли забезпечити раціональну організацію будівельних робіт, але й не враховували фактори, без яких саме функціонування галузі опинялося під загрозою.

1. Савинский Э.С. Некоторые вопросы обоснования темпов развития химической промышленности // Химическая промышленность. – 1956. – № 2. – 1 – 5.
2. Алешин А.В. Химизация и оптимальные пропорции. – М.: Наука, 1972. – 198 с.
3. Развитие химической промышленности в СССР 1917 – 1980. – В 2-х т. – Т. 1. Развитие научной и материально-технической базы химической промышленности / Под ред. Л.А. Костандова, Н.М. Жаворонкова. – М.: Наука, 1984. – 358 с.
4. ЦДАГО, ф. 1, оп 24, спр.5337, Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отдела тяжелой промышленности ЦК КПУ, письма обкомов КПУ, совнархозов о работе предприятий химической промышленности, 03.01.1961-27.12.1961. – 171 с.
5. ЦДАВО, ф. 5000, оп. 1, спр. 452, Справки Министерства, ЦК КПУ, Совета Министров Украинской ССР о ходе выполнения плана капитального строительства, о вводе в действие производственных мощностей за 1968 год, 1968. – 130 с.

6. ЦДАГО, ф. 1, оп 76, спр. 1924, Інформація обкомів КП України по виробництву мінеральних добрив, о ході будівництва хімічних підприємств, 17.01.1964 – 20.11.1964. – 91 с.
7. ЦДАВО, ф. 5000, оп. 1, спр. 169, Перспективний план основного напрямку подальшого розвитку хімічної і нафтопереробної промисловості Української ССР на 1966 – 1970 гг., 18-19.10.1966. – 54 с.
8. ЦДАГО, ф. 1, оп 24, спр. 5058, Справки отдела тяжелой промышленности ЦК КП Украины, информации обкомов КПУ о работе предприятий химической промышленности, 30.03.1959-23.11.1959. – 74 с.
9. ЦДАВО, ф 5000, оп. 1, спр.14, Постановления ЦК КПУ и Совета Министров УССР по работе химической промышленности в республике за 1967 г, 03.01.1967-21.02.1967. – 133 с.
- 10.ЦДАГО, ф. 1, оп 25, спр. 75, Копии исходящих писем в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КПУ о работе предприятий химической промышленности, 02.02.1968-28.02.1969. – 63 с.
- 11.ЦДАГО, ф. 1, оп 24, спр. 4326, Копии исходящих писем в ЦК КПССЮ справки отделов ЦК КПУ, постановления бюро по вопросам строительства заводов, предприятий, работе проектных организаций, 23.01.1956-14.12.1956. – 163 с.
- 12.ЦДАВО, ф 5000, оп. 1, спр. 1, Постановления Совета Министров УССР по работе химической промышленности в республике за 1965 р. 04.01.1965-30.12.1965. – 408 с.
- 13.ЦДАГО, ф. 1, оп 24, спр. 6231, Информации, письма о ходе выполнения постановления ЦК КПУ „О ходе выполнения заданий об увеличении производства мощностей заводов химического машиностроения УССР”, 22.01.1966-05.10.1966. – 35 с.
- 14.ДАЧО ф. 4313, оп. 3, спр. 468, Постанови Ради Міністрів УРСР, ЦК КПУ, 26.03.1969 – 12.05.1969. – 352 с.
- 15.Калечиць В.В., Костенко В.В. Ефективніше використовувати потужності в хімічній промисловості // Економіка Радянської України. – 1970. – № 7. – С. 21 – 29.

16.Сорокін В. Здобутки, плани, можливості // Черкаська правда. – 1977. – 18 березня. – С. 2.